

ПАРЕМІЇ В КОНТЕКСТІ СМІХОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ

Українська мова – невід’ємна складова культури нашого народу, і її вивчення тісно пов’язане з етнокультурознавчими здобутками – сукупністю знань про побут, звичаї, традиції народу. Пізнання українського народу як етнокультурної спільності має тривалу складну історію та чималий доробок. Він став результатом праці багатьох поколінь дослідників традиційно-побутової культури українського народу і є основою для реалізації змістового аспекту вивчення паремій. Кожен дослідник пареміографії має володіти цими знаннями, оскільки вивчення народних висловлень потрібне не тільки для розширення знань про свій народ, повноти уявлень про цілісність його культури, а й для глибшого усвідомлення того, що у винятково складних умовах історичного буття український народ зберігав самобутність, був повноцінним суб’єктом загальнолюдського цивілізаційного розвитку. Без таких знань неможливе тлумачення змісту й етимології паремій, адже їх корені заглиблюються у світ матеріальної і духовної культури народу.

Жанри усної народної творчості, що належать до пареміографії, відрізняються один від одного рядом ознак і мають своє особливе призначення. Як відомо, пареміографія – це частина фольклору, яка об’єднує найкоротші жанри, що в образній формі відтворюють найістотніші явища і реалії дійсності: прислів’я, приказки (приповідки) – та їх жанрові різновиди – вітання, побажання, порівняння, прикмети, каламбури, тости. Це – словесні мініатюри, що в процесі формування закріпились як своєрідні усталені формули, образні кліше [4, 536].

Як зазначає В. Жайворонок, “паремії є характерним прикладом накладання зовнішнього (космічного) порядку речей на внутрішню (духовну) організацію (життєві правила, політ думки, моральний етикодекс, етнопсихічну еволюцію, призначення душі, ментальну поведінку). Вони є яскравою ілюстрацією традиційних, часто універсальних асоціативних міжпредметних зв’язків або регулярних внутрішніх асоціацій між символами і реальними предметами. Через те в пареміях усе значуще, пов’язане, таке, що входить у певні асоціативні ряди, які співвідносяться як щодо положення, так і щодо значення. Більше того, можна твердити про символічну лінію (можливо, ланцюг) асоціативного ряду, що ґрунтується на етносимволіці як такій” [4, 56].

Метою нашої наукової статті є проаналізувати паремію як виразника комічного світосприйняття українців, зокрема увагу зосередити на прислів’ях і приказках з іронічним значенням: визначити їх типологію, механізм і особливості створення іронічного ефекту.

Проблема походження та класифікації паремій – одна з найскладніших і малодосліджених. Саме поняття паремії викликає багато питань, бо цей термін не має серед учених остаточного визначення. Якщо проаналізувати декілька тлумачень цього поняття такими дослідниками, як В. Мокієнко, О. Дуденко, М. Пазяк, Н. Ковальська, А. Крікман, Е. Норман, В. Піно, Р. Саукас, то паремію можна визначити як короткий текст, нерідко обмежений одним реченням (прислів’я, приказки, говоріння та ін.) чи навіть фрагментом речення (різного роду кліше); мовне явище, яке відбиває життя народу, риси характеру, вчинки, події, життєвий досвід, реалії оточуючого світу, релігійні уявлення.

Вдалою видається запропонована в енциклопедії “Українська мова” така дефініція паремій: це “народні вислови, виражені реченням, а також короткими ланцюжками речень, якими передаються елементарна сценка чи найпростіший діалог” [3, 424]. Та само зазначено: “до класу паремій належать: прислів’я і приказки (вони становлять основну масу – до трьох чвертей – усього паремійного фонду), примовки, загадки, прикмети, “ділові” вислови, повір’я, “віщі” сни, ворожби, задачі, головоломки, скоромовки, пустомовки, замовляння, небилиці, нісенітниці, одномоментні анекдоти, казкові формули тощо” [3, 424].

Паремії не випадково вважають чи не найяскравішим виразником національної ментальності. Як зазначав російський дослідник В. П. Анікін, це “ніби духовний кодекс народу, що регламентує життя кожної простої людини, це ті думки, до яких народ прийшов у процесі своєї суспільної практики” [1, 11].

Прислів’я і приказки як основа паремійного фонду – це прекрасний спосіб висловити думку коротко, але з величезним емоційним і змістовим потенціалом. Значна кількість українських паремій має виразний гумористичний, саркастичний, а також іронічний колорит. Українці щедро використовують як в усному, так і в писемному мовленні цей конденсований вид народної поезії, щоб передати власні думки у дотепний спосіб. Особливості національної своєрідності культури кожного народу, як відомо, полягають не тільки в його одязі або кухні, а й у манері розуміти і сприймати значні речі. Ця манера виразно та рельєфно виявляється і в національно забарвлених формах комізму, і в мовних засобах створення комічного ефекту.

На думку багатьох дослідників, ментальність українців вирізняється емоційно-почуттєвим характером. Висока українська емоційність, чутливість та ліризм, що виявляється в естетизмі українського життя і обрядовості, в артистизмі вдачі, у прославленій пісенності, у своєрідному м'якому гуморі тощо – це та особливість, що визначає духовність основою творчості.

Почуття гумору, вміння влучно зіронізувати відображають естетичне мислення українців. Ці якості властиві розвиненому розуму, здатному швидко й критично оцінювати суть явища, схильному до незвичайних, раптових зіставлень і асоціацій. Спроможність володіти почуттям гумору передбачає здатність емоційно, в естетичній формі, схоплювати суперечності дійсності та швидко реагувати на них відповідними мовленнєвими формулами, особливим типом яких є паремії.

Особливо важливою у створенні комічного є закладена в мовних засобах лінгвокраїнознавча інформація, характеристика ментальних рис, адже комічне завжди має національно неповторну форму, а його своєрідність історично змінна, що яскраво відображається в мовній системі.

При всій різноманітності теорій категорії комічного потрібно визначити, що справжнім зразком іронічного колориту властиве відображення суперечностей в особливо гострій формі. Той, хто використовує цей потужний засіб впливу (іронію) на співрозмовника, тонко і чутливо реагує на все негативно-неприйнятне, відчуває і підкреслює диспропорцію між явищами потворними та естетичним ідеалом прекрасного.

Досить влучно щодо засобів творення іронії висловився Ю. І. Білодід, відзначивши їх роль для відповідного колориту усього тексту: "Добираючи лексику, що належить до різних і часто непокінуваних лексико-тематичних груп і, створюючи з її допомогою яскраві стилістичні прийоми, автор досягає і збільшує експресивність тексту (її наростання підвищується залежно від ступеня віддаленості предметно-сміслових сфер), задає загальний іронічний тон усьому творові" [2, 71]. Такий же висновок можемо зробити і про усне розмовне мовлення, адже чим більше насичене воно дотепними асоціаціями, іронічними оцінками, скептичним ставленням до здавалося б абсолютно негативних речей, тим багатшим є внутрішній світ мовців, тим ширшим є діапазон їх творчого мислення.

"Основним принципом створення іронії як однієї з форм комічного виступає значеннєва невідповідність, відхилення від так званого "принципу кооперації", – зазначає Н. Ланчуковська [6, 7]. Іронічна невідповідність створює специфічну оцінну модальність суб'єктивного характеру. Відносини між учасниками комунікативного акту, їхнє ставлення до позначення явищ дійсності номінативними знаками, які будуються на принципі своєрідної словесної гри, функціонують для створення певних семантико-стилістичних колоритів. "Ігровий простір робить іронічне висловлювання відокремленим у мовленнєвому потоці, утворюючи так звані мікротексти, які характеризуються цілісністю, закінченістю вираження думки й особливою значеннєвою організацією" [6, 7].

Таким викінченим мікротекстом можна вважати, зокрема, паремії – прислів'я і приказки – оскільки у більшості випадків, коли їх вжито для вираження іронічного ставлення мовця до об'єктів чи явищ дійсності, ці вислови цілком або частково позбавлені власного семантичного змісту.

Іронічні паремії – це висловлення з небуквальним змістом та емоційною складовою в його основі. Прислів'я і приказки з іронічним значенням як різновид таких висловлень містять ще більшу емоційну навантаженість, оскільки думку в них висловлено доволі дотепно. Серед способів реалізації іронії у структурі прислів'їв і приказок можемо визначити наступні: поєднування незіставляювальних понять та явищ, що створює алогічне сприйняття вислову, стійкі народні порівняння, іронічний парадокс.

Іронія у висловленнях з алогічним поєднанням понять досягається через протиставлення слів несполучуваної семантики, як наприклад: *Присягалися сліпці, що своїми очима бачили* (7, 601); *Хата тепла, що потієш, дрижачи* (7, 735). Часом одному слову може протиставлятися ціле словосполучення: *Дала бджола меду, що аж пику скривило* (7, 686), або ж підрядна частина складного речення: *Лякали щуку, що в озері її топоти будуть* (7, 450). Такі іронічні зіставлення непокінуваних слів та виразів в одному контексті мовці використовують здебільшого з метою підкреслення негативної ознаки (в дотепний іронічний спосіб).

Іронічні приказки та прислів'я наділені особливою прагматичною спрямованістю, оскільки вони посилюють значення вислову через зіставлення зображуваного з тим конкретним образом і узагальненим глибоким змістом, що притаманний більшості таких висловів. Вони виражають і несумісність дій, і узагальнення, і недоречність, і просту констатацію факту, і міру вияву дії. Сила іронії залежить від співвідношення семантичної сили приказки чи прислів'я і характеру зображуваного, від співвідношення та ступеня відповідності між ними. Найчастіше зазначені вислови вживають для власне іронічної насмішки, як-от вислів: *Привів коня кувати, коли кузня згоріла* (7, 726) вжито для іронії над людиною, яка завжди запізнюється; вираз *Так жінку бив,*

що сам насилу втік (7, 735) використовують, коли іронізують над хвальком, який сам не пам'ятає, де правда, де брехня.

Чи не найчастіше іронію можна вловити у висловах типу *пасує, як сідло корові; гарний, як пес базарний* тощо, в основу яких покладено антифразисні відношення. Такі вислови в сучасному мовознавстві трактуються по-різному. Деякі з дослідників, наприклад, В. Ткачук, А. Панасенко, Н. Руснак вважають їх фразеологічними сполученнями порівняльної структури [8; 11; 12].

Зокрема, В. Ткачук зазначає, що “хоча фразеологізми вважаються досить неоднорідною групою внаслідок того, що кожен елемент є відносно унікальним за своєю будовою, досить однорідним типом з-поміж них постають порівняльні структури. Вони будуються шляхом вказівки на порівнюваний об'єкт, при цьому використовується формант порівняння (*як, наче, ніби, мов і т.д.*) і вказівка на об'єкт, з яким порівнюється. Такі фразеологізми утворюють фонд так званих *стійких порівнянь*” [12, 173].

У порівняльних фразеологізмах, зауважує А. Панасенко, суб'єктивно-модальне значення залежить від базового компонента (опорного слова у порівнянні). Якщо він виражає негативне суб'єктивно-модальне значення, то і значення фразеологізму теж буде негативним, наприклад: *дурний як пень, гіркий як редька, п'яний як чіп*. Однак набагато цікавішими у дослідженні є порівняльні фразеологізми, побудовані на контрасті лексичних компонентів, на несумісності поєднаних понять, внаслідок чого виникають вислови: *жвавий, як рак на греблі, розумний, як баран*. Такі порівняння зберігають свою мовну специфіку у виборі об'єктів, з якими порівнюються [8, 11].

Ми вважаємо за доцільне аналізувати їх як іронічні стійкі народні порівняння фразеологізованої структури, побудовані на антифразисі.

За значенням такі іронічні порівняння можна поділити на групи:

1) позначення ознаки:

- протиставлення за зовнішнім виглядом (*вроди/потворності*): *Красивий, як собака на морозі* (7, 13); *Гарний, як свиня в дощ* (7, 97); *Гарно, як теляті в мішку* (7, 94);

- протиставлення за кількісною ознакою (*багато/ мало*): *Багато, як на лисому бліх* (7, 13). *Багато, як кіт наплакав* (7, 15);

- протиставлення за станом здоров'я (*кволий/здоровий*):

Здоровий, як диня на морозі (7, 13);

- протиставлення за ознакою істинності (*правди/неправди*): *Правда, як на вербі грушки* (7, 15); *Така то правда, як пси траву їдять* (7, 99);

- протиставлення за ознакою динамічності (*жвавий/повільний*): *Жвавий, як рак на греблі* (7, 618); *Швидкий, як собака до палиці* (7, 13); *Спритний, як черепаха у відрі* (7, 634);

- протиставлення за ознакою важливості (*потрібний/непотрібний*): *Потрібний, як на голові гуля* (7, 16); *Потрібен, як свині коралі / Собаці п'ята нога / П'яте колесо до воза* (7, 16). *Потрібно, як чорту лапоть* (7, 648); *Треба, як собаці бантик* (7, 738); *Потрібно, як у голові дірка* (7, 13);

2) позначення дії чи стану: *Розходився, як холодний самовар* (7, 729); *Усолодився, як черв'як у хрінові* (7, 112); *Рушив розумом, як дохле теля хвостом* (7, 729);

3) позначення почуттів: *Щастить, як утопленому* (7, 100); *Скучає, як собака за києм* (7, 98); *Любляться, як бідний з багатим* (7, 17).

Найчастіше у стійких народних порівняннях іронія виникає на основі зіставлення дій чи ознак людини з діями чи ознаками тварини, як-от: *Розбирається, як баран в аптеці* (7, 729); *Розпалився, як жаба на гойдалці* (7, 729); *Пішов у ріст, як заєць у хвіст* (7, 722); *Здоровий, як старий заєць після суворої зими* (7, 538); *Звивається, як ведмідь у танці* (7, 693); *Погуляв, як собака на вірьовці* (7, 413); *Життя вільне, як собаці на цепу* (7, 690) та багато ін. Причому особливість цього зіставлення полягає у протилежному порівнянні (наводиться дія, яку за жодних обставин не може виконати об'єкт порівняння).

Щодо структури іронічних порівнянь такого типу, можна зазначити, що такі вислови складаються з двох компонентів. Перший – це опорне слово, а другий – протиставна частина, що виражена фразеологічним сполученням. Іронія виникає внаслідок алогічності семантико-синтаксичних відношень між компонентами, тобто зіставлення буквального значення, яке несе в собі опорне слово (позитивема), і не буквального, що зосереджене у порівняльному компоненті (негативема). Порівняймо:

Правда, як на вербі грушки (7, 15). Правда – те, що відповідає дійсності, істина [16, II, 837]. *Що на вербі груші (вироснуть)* – наговорити нісенітниць, дурниць [17, II, 200].

Хороша, що не варт і гроша (7, 99). Хороший. 1. Який має позитивні якості або властивості; який своїми якостями цілком відповідає поставленим вимогам; такий, як треба, протилежне поганому [16, IV, 755]. *Не вартий (ламаного) гроша*. 1. Нікчемний, зовсім поганий, ні на що не здатний [17, II, 68].

Поживився, як пес макогоном (7, 97). Поживився – поживитися, живлюся, живишся. 1. Мати з чого-небудь для себе якусь користь, вигоду [16, III, 507]. *Як пес після макогона, зневажл.*

Дуже зніяковілий, бути винуватим [17, II, 625].

Логічне в мисленні, а разом з тим і в мовленні, – це правильний зв'язок і необхідний розвиток думок. Порухення ж освячених віковими традиціями висновків із практичної діяльності людини, які, однак, не приводять до виникнення у читача або слухача почуття трагічності, непереборності тих наслідків, що з'являються в результаті алогічності явища чи процесу, і можуть викликати іронічний ефект [14, 277].

Одним із варіантів алогічного зіставлення незіставляюваного в об'єктивній дійсності є іронічний парадокс. Узагалі, мовний парадокс, за визначенням Л. Шевченко, – це контекстні форми реалізації непокінчених а priori явищ [13, 15]. Особливою рисою, яка позначає парадокс, є наявність в одній реченнєвій структурі власне чи контекстуальних антонімів для загострення іронічного ефекту. Контекстуальне антонімічне протиставлення створює оксиморон як основу іронічного парадоксу. Протиставлятися можуть як лексеми, що належать до однієї частини мови, як-от: *Ведмедя зробили пасічником* (7, 677); *Плив, плив, та на березі втонув* (7, 722), так і до різних частин мови: *Аж скриня тріщить з наготи* (7, 646); *Присягалися сліпці, що своїми очима бачили* (7, 601); *Циганський піт напав* (7, 735); *Захотіли печеного льоду* (7, 674); *Така хата тепла, що потієш, дрижачи* (7, 735). Часом одному слову може протиставлятися ціле словосполучення чи речення: *Дала бджола меду – аж пику скривило* (7, 686); *Йому в роботі руки заважають* (7, 621); *Багатий: як не впаде, все дірою наверх* (7, 647).

Приказки та прислів'я надзвичайно сприяють створенню іронічного ефекту в мовленні, оскільки вони посилюють значення вислову через зіставлення зображуваного з тим конкретним образом і узагальненим глибоким змістом, який притаманний більшості таких висловів.

Ще одним прекрасним зразком народної творчості є вигуківі паремії, які поєднують у своїй семантиці значення часток і слів-речень (так, ні, нема та ін.) з експресією вигуків. Іронічний колорит у таких висловах створюється заміною звичного доречного компонента на недоречний (як правило, на антонім), наприклад: *Бодай тя сніг спалив!* (замість вогонь) (7, 857); *Бодай тебе квочка вбила!* (7, 817); *Бодай вам гарбуз отелився!* (7, 812); *А побив би тебе Бог пирогами!* (7, 834); *Матері твоєї – сто карбованців!* (7, 842). Парадоксальний зміст деяких вигуківих паремій сприяє не лише досягненню іронічного ефекту, а й надає таким висловам розважальної функції. З часом такі одиниці набувають здатності узагальнено позначати подібну ситуацію: *Не дай, Боже, з Івана пана!* (7, 826) – говорять про людину, яка, змінивши соціальний статус на вищий, дуже загордиться; або ж *Хапай, бабо, решетом сонце!* (7, 743) – іронізують над недолугістю дій; чи *На тобі, небоже, що мені не гоже!* (7, 851) – говорять про подарунки, непридатні для використання.

Іронічного колориту можуть набувати і побажання, етикетні формули, віншування, позначені позитивними емоціями: *Спасибі за закуску, що з'їв курку та гуску!* (7, 791), *Спасибі за полудень, що наївся та й голоден!* (7, 796), *Віншую Вас з цим Новим роком, щоби Вам не вилізла кутя боком!* (7, 804).

Коментуючи функціонування вигуківих паремій, І. А. Подюков зауважив, що такі вислови збереглися як засіб емоційної розрядки, і в той же час їх існування якнайповніше демонструє споконвічний потяг людини до словесної гри, своєрідного жонглювання словесною матерією [9, 79].

Підсумовуючи спостереження за умовами виникнення іронії в українських пареміях, бачимо, що вона реалізується через семантичну несполучуваність окремих слів чи словосполучень у структурі вислову або ж на основі алогічності змістів поєднаних у паремії.

Прислів'я і приказки живуть у повсякденному побуті народу, головним чином як культурна розвага, як джерело розвитку кмітливості, тямучості, уважності. Твори цього характерного жанру народної поезії мають велике виховне значення, зокрема як засіб стимулювання художньої уяви людини в процесі пізнання життя, прищеплення їй поетичного погляду на світ. Порухена в статті проблема потребує подальшого вивчення способів реалізації комічного у мовних засобах, які відтворюють національно-мовну картину світу.

Список використаних джерел

1. Аникин В. П. Русские народные пословицы, поговорки и детский фольклор [пособие] / В. П. Аникин. – М. : Учпедгиз, 1957. – 240 с.
2. Білодід Ю. І. Засоби іронії у сучасному політичному романі / Ю. І. Білодід // Мовознавство. – 1981. – № 4. – С. 71 – 73.
3. Демський М. Т. Пареміологія / М. Т. Демський // Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський [та ін.]. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 424.
4. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: [нарис] / Віталій Вікторович Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
5. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: [підручник] / Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик. – К. : Знання-Прес, 2005. – 591 с.

6. Ланчуковська Н. В. Прагматичний аспект інтонації в реалізації іронії в англomовному художньому тексті : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.04 “Германські мови” / Ланчуковська Надія Володимирівна. – Одеса, 2002. – 19 с.
7. Міщенко Н., Міщенко М. Слово батьків – з усіх віків / Н. Міщенко. М. Міщенко. – К. : Богдана, 1998. – 1136 с.
8. Панасенко А. Ф. Склад і функціонування порівняльних фразеологізмів / А. Ф. Панасенко // Рідне слово. – 1971. – № 5. – С. 9 – 14.
9. Подюков И. А. Народная фразеология в зеркале русской культуры: [учебное пособие] / И. А. Подюков. – Пермь : ПГПИ, 1991. – 128 с.
10. Походня С. И. Языковые виды и средства реализации иронии : [монографія] / Софья Ивановна Походня. – К. : Наукова думка, 1989. – 126 с.
11. Руснак Н. Лінгво-когнітивний статус порівняльних фразеологізмів в українській мові / Н. Руснак // Наук. вісник Чернівецького національного університету : Слов'янська філологія. – Вип. 107. – Чернівці : Рута, 2001. – С. 28 – 32.
12. Ткачук В. Категорія суб'єктивної модальності : [монографія] / Вадим Ткачук. – Тернопіль : Підручники й посібники, 2003. – 240 с.
13. Шевченко Л. І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови : теорія аналізу : [монографія] / Лариса Іванівна Шевченко. – К., 2001. – 476 с.
14. Шкляревський Г. І. Погляди О. О. Потебні на “Естетично смішне” і вивчення мовних засобів комічного // Матеріали II респ. славист. конференції, присвяч. 125-річчю з Дня народження О.О.Потебні. / Г. І. Шкляревський – Харків, 1962. – С.276 – 282.
15. Щербина А. О. Про іронічний ефект і методи його вивчення / А.О.Щербина // Питання граматики і лексикології української мови : зб. наук. пр. – К., 1963. – С. 63-69.

Словники

16. Новий тлумачний словник української мови. У 4-х т. / Укл. : Василь Яременко, Оксана Сліпущко. – К. : Аконіт, 2001. – Т. 1. – 910 с. ; Т. 2. – 911 с. ; Т. 3. – 927с. ; Т. 4. – 941 с.
17. Фразеологічний словник української мови / Укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. – К. : Наук. думка, 1999. – 980 с.

Анотація. У статті проаналізовано мовні засоби вираження іронії в українських пареміях. Іронію схарактеризовано як один зі способів вираження комічного у мовленні, виділено найтипівіші форми її іронії у структурі прислів'їв і приказок, як-от антифразисні конструкції, іронічний парадокс, семантико-синтаксичний алогізм. Використання паремій з метою створення комічного ефекту зумовлене, безперечно, ментальними особливостями української сміхової культури.

Ключові слова: паремія, прислів'я, приказка, гумор.

Summary. This article contains information about different means of irony semantic in the structure of Ukrainian proverbs. Irony is defined not a secondary means of descriptions but as equal of the comic. There are many models with irony semantic in Ukrainian proverbs, such as antiphrasis constructions, ironical paradox, alogizm. The using of irony constructions is connected with various pragmatics aspects of communication and the definition of national culture.

Key words: paremia, adverb, proverb, humor.

УДК 811.111'4

Петрова Т.М.

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ АКСІОЛОГІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ КОНЦЕПТУ “ЛІМЕРИК”

До актуальних проблем сучасного мовознавства належить дослідження взаємовідношень мови і культури. На межі мовознавства, культурології, етнології, соціолінгвістики з'являються дослідження лінгвокультурологічного характеру, присвячених дослідженню національно-культурних особливостей мовних одиниць, що відображають уявлення про культурні цінності народу [1, 6].

Британська культура, як і будь-яка інша, має свою систему цінностей. Проте, багато в чому завдяки острівному та “імперському” [7, 24] характеру своєї культури, система цінностей